

Юрій Волошин

## КОНФЛІКТИ В ПОЛТАВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.: ЗМІСТ, ХАРАКТЕР, МОВА\*

Жодне суспільство не існує без серйозних непорозумінь, зіткнень і суперечок між життєвими позиціями, ідеями, цілями та поглядами окремих індивідів. Іншими словами, життя соціуму неможливе без явища, що в сучасній науці називається конфліктом<sup>1</sup>. Конфлікти, за твердженням дослідників цього феномену, супроводжують людину від народження до смерті й викоринити їх неможливо<sup>2</sup>.

Дослідження конфліктів корисне передовсім тим, що дозволяє побачити цінності, поняття, ментальні стереотипи й стратегії його учасників. Якщо ж ними були прості люди, то з'являється унікальна можливість побачити життя тих членів суспільства, які рідко стають об'єктом історичних досліджень.

Розглядаючи конфлікти, в які втягувалися мешканці Полтави та прилеглих до неї територій і які завершувалися в суді, ми можемо скласти уявлення про взаємовідносини, суспільні норми, світоглядні орієнтири, поведінку, реакцію індивідів на різноманітні життєві ситуації тощо. Вони дають можливість дослідити особливості повсякденного життя полкового міста Гетьманщини в останні роки її існування.

Основу джерельної бази даного дослідження становитимуть матеріали засідань Полтавського гродського суду, а точніше, та їхня частина, що стосується побутових конфліктів, відображених в *«книгах челобитческих приговоров»*. Ці книги є річними збірками протоколів судових засідань, на яких розглядалися дрібні злочини. Для свого аналізу використовуватиму чотири з них – за 1777, 1778, 1779 і 1780 рр., які зберігаються у фонді Полтавського гродського суду (ф. 1726) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві<sup>3</sup>.

\* Дослідження підготовлене завдяки дотації Канадського інституту українських студій (CIUS) Альбертського університету (з фондів Програми дослідження Східної України імені Ковальських).

<sup>1</sup> Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопенко, Т.В. Цимбалюк. К., 2006. С. 381.

<sup>2</sup> Ликсон Ч. Конфликт. СПб., 1997. С.13.

<sup>3</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп.1, спр. 15, 16, 17, 18.

Зрозуміло, що не можна приймати на віру все викладене в матеріалах справ. З одного боку, слід пам'ятати, що кожна з конфлікуючих сторін – як позивачі, так і відповідачі – намагалася показати себе перед судом із найкращого боку, а тому їхні розповіді навряд чи відображають «реальні» події. З іншого боку, не варто забувати й про те, що записи в цих книгах робив писар, який свідомо чи несвідомо, але теж впливав на зміст протоколів. Тому перш ніж поринути в матеріали конкретних справ, необхідно запастися певною часткою скептицизму.

Для аналізу використаю схему, схожу з тією, яку запропонував російський учений О.Б. Каменський<sup>4</sup>. Досліджуватиму статистику, учасників, зміст, місце й мову конфліктів.

*Статистика й учасники.* Відразу зазначу, що в усіх чотирьох книгах зафіксовано 88 судових справ. У середньому - по 22 на рік, але, безумовно, що розподіл їх за роками був не такий рівномірний. Так, у 1777 р. судді розглянули 17 справ, у 1778 – 24, у 1779 – 29, а в 1780 – 18. Вищеназвані протоколи не відображають повною мірою всі сварки й суперечки, що відбувалися в Полтаві та на приміських територіях хоча б через те, що значна частина з них, очевидно, не ставала предметом судових розглядів. Крім того, частина справ розглядалася в магістраті та земському суді, матеріали яких до нас не дійшли. Не слід також забувати й про те, що гродський суд був становим. У ньому судилися лише представники т. зв. «політичного народу» – козаки та «нова шляхта»<sup>5</sup>.

Якщо уважно проаналізувати склад учасників цих конфліктів (*Див. табл. 1*), то стає очевидним, що майже всі вони, за невеликим винятком, були або місцевими жителями, або особами, пов'язаними з Полтавою та її околицями родом своїх занять. Лише у двох випадках до суду зверталися особи, які перебували у місті тимчасово.

Таблиця № 1

## Склад учасників конфліктів

Сторони конфлікту	Кількість епізодів	Відсоток від загальної кількості епізодів
Шляхтич – Шляхтич	25	28,41
Шляхтич – Козак	17	19,31
Козак – Козак	16	18,18
Військовий – Козак	6	6,82
Шляхтич – Військовий	6	6,82
Аристократ – Шляхтич	3	3,4

<sup>4</sup> Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. М., 2006. С. 141–177.

<sup>5</sup> Згідно з З. Когутом, нова шляхта поділялася на три соціальні категорії – бунчукових, військових та значкових товаришів. (*Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. К., 1996. С. 38.)

Духовна особа – Козак	3	3,4
Шляхтич – Чиновник	2	2,27
Підданий – Військовий	2	2,27
Аристократ – Військовий	1	1,14
Аристократ – Козак	1	1,14
Козак – Підданий	1	1,14
Козак – Посполитий	1	1,14
Козак – Іконописець	1	1,14
Козак – Міщанин	1	1,14
Військовий – Військовий	1	1,14
Шляхтич – Духовна особа	1	1,14

Так, зокрема, у жовтні 1777 р. Полтавський гродський суд розглядав справу за скаргою лубенського полкового канцеляриста Василя Павловського на значкового товариша Семена Богомазенка про побиття дружини<sup>6</sup>. Як видно з матеріалів справи, 22 серпня того ж року Павловський разом із дружиною Єлизаветою прибув на хутір свого зятя – сина значкового товариша Федора Старицького, розташований в урочищі Бузудерному неподалік м. Полтави. По приїзді дружина скаржника, взявши свого малолітнього служку, пішла в ліс «в *разсуждении скуки рвать горихов*»<sup>7</sup>. Заблукавши, жінка вийшла на територію, що належала козакові Семенові Богомазенку, який «*прибегши разбойническим образом, безо всякой ей, Павловской, пред ним, Богомазенком, вынности, первоначально вфатя за волосы, бил по щекам до удовольствия своего, браня всякими непотребными словами...*»<sup>8</sup>. Невідомо, чим би закінчилось це побиття, якби на Єлизаветин крик не прибіг її чоловік із наймитом.

У поданій до суду позовній заяві Василь Павловський стверджував, «*что де жена его по званию его, Павловского, яко он священнический сын и звание имеет полкового канцеляриста, есть в шляхетской чести...*». Тож він прохав застосувати до відповідача 27-й артикул 11-го розділу Литовського Статуту, за яким за злочини проти жінок-шляхтянок передбачалася подвійна кара<sup>9</sup>. Суд, очевидно, врахував наведені аргументи, бо ухвалив стягнути з козака Богомазенка на користь постраждалої 96 крб. та тримати його в ув'язненні чотири тижні<sup>10</sup>.

Другий випадок стався в самій Полтаві, на Стрітенській вулиці, зі священником Київської церкви Св. Андрія о. Іваном Гурковським. Згідно з його свідченням, 4 жовтня 1777 р. козак Григорій Зеленський «з *будучими при нем, пришедши во двор козака полтавского Дмитра Батуриця* (у якого квартирував пан отець. – Ю.В.), *заарестовал самоправно во оном дворе имеющи-*

<sup>6</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 67–68 зв.

<sup>7</sup> Там само. Арк. 67.

<sup>8</sup> Там само.

<sup>9</sup> Там само. Арк. 67 зв.

<sup>10</sup> Там само. Арк. 68.

еся собственные его, Гурковского, две лошади с коляскою и протчим его дорожным экипажем»<sup>11</sup>.

Переважно більшість учасників конфліктів – 65,9% – становили особи панівного стану, показані в таблиці як «шляхтич» і «козак». Досить близькими до них кількісно були конфлікти за участю «військових». Під цим терміном виступають вихідці з козацьких старшинських родів, що перебували на російській військовій службі – Максимович, Дублянський, Козельський, Милорадович тощо. Священники та їхні діти позначені в таблиці як «духовні особи». Вони фігурують лише в чотирьох епізодах – по одному на кожен рік. Терміном «аристократ» позначаємо представників російської аристократії – князів і графів, маєтки яких знаходилися поблизу міста. Окремо виділені «піддані». У джерелі під це поняття підпадає лише дві особи – підданий капітана Кончелова Дмитро Крамаренко<sup>12</sup> та прикажчик графа Розумовського Олексій Березін<sup>13</sup>. Два випадки, внесені до таблиці, є одиничними – це процес Великобудиського сотенного отамана Кирила Воронянського проти іконописця Матвія Тарановського за незаконну вирубку лісу<sup>14</sup> та справа козака Андрія Корнілка проти лавника міського магістрату Олександра Черкаського «за грабеж пары волів»<sup>15</sup>.

Необхідно також зауважити, що досить часто безпосередніми учасниками процесів були жінки. Таких випадків нараховується 15 (17%), причому в 11 з них жінки виступали позивачами.

*Зміст.* Уважніший погляд на характер усіх 88-ми судових процесів, внесених до аналізованих книг, указує на доволі широкий спектр злочинів, що в них обвинувачувалися їхні учасники (див. табл. 2). Це, перш за все, побиття, тобто завдання фізичної шкоди, грабунок, наїзд, захоплення підданих і лайка – образи. Їх ієрархія має такий вигляд: на першому місці знаходяться звинувачення в побитті – 32 епізоди (36,36%), друге посідають звинувачення в пограбуванні – 27 випадків (30,68%), 14 епізодів пов'язані з гвалтовними наїздами та гвалтовним взяттям підданих – 15,9%, і лише 5 – (5,68%) припадає на лайку – «брань». В ієрархії російського м. Бежецька, дослідженого А. Каменским, цей тип злочинів знаходиться на першому місці<sup>16</sup>. Крім того, 3 рази (3,41%) суд засідав із приводу підозр в крадіжках і 3 рази (3,41%) – з приводу несправедливого арешту. Двічі (2,28%) на засіданнях слухали звинувачення в незаконному вимаганні грошей і по 1 разу (1,14%) – у погрозах («пофалках») та непокаранні підданого.

<sup>11</sup> Там само. Спр. 16, арк. 21 зв.

<sup>12</sup> Там само. Арк. 13.

<sup>13</sup> Там само. Спр. 17, арк. 88–89 зв., спр. 18, арк. 2 зв. – 4 зв.

<sup>14</sup> Там само. Спр. 18, арк. 10 зв. – 15 зв.

<sup>15</sup> Там само. Арк. 30–32.

<sup>16</sup> Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 146.

Таблиця 2

## Зміст і сутність конфліктів

Суть конфліктів	Кількість епізодів	Відсоток від загальної кількості епізодів
Побиття	32	36,36
Грабунок	27	30,68
Гвалтовний наїзд і взяття підданих	14	15,9
Лайка	5	5,68
Підозра в крадіжці	3	3,41
Несправедливе взяття під караул	3	3,41
Підозра в прийомі грошей	2	2,28
Погрози	1	1,14
Непокарання підданого	1	1,14

Потрібно зауважити, що інколи відповідачі обвинувачувалися відразу в кількох злочинах, наприклад, в «побитті та пограбуванні», «побитті й лайці» тощо. Досить часто, уже в ході розгляду справи, позивачі паралельно порушували проблему образи шляхетської честі.

Найбільший відсоток справ про побиття засвідчує, на мою думку, той факт, що найчастіше зіткнення між окремими індивідами закінчувалися застосуванням фізичної сили. Якщо уважно розглянути ті 16 протоколів, де повідомлялося, куди саме намагалися поцілити один одного учасники бійки, то постає доволі цікава картина. Найчастіше били суперника по щокам (4 випадки) і рвали за волосся (4 випадки), далі – в груди й боки, по 2 випадки. Страждали й інші частини тіла – обличчя, скроні, горло, ніс, плечі тощо. Так, 27 листопада 1777 р., козак Василь Педченко бив козака Онисима Киященка *«куда только не попал»*<sup>17</sup>.

Билися не лише руками та ногами, а й використовуючи різноманітні знаряддя. Так, виключно руки під час бійки застосовували тільки 6 оскаржених, а ноги – 9 осіб у 32 справах про побиття, відповідно – 18,8% і 9,4%. Решта ж билися озброєними. Найбільшою популярністю користувалися дерев'яні палиці, які у протоколах позначені як *«палка»* – 4 рази, або *«дрючок»* – 6 разів. Другу позицію посідає батіг, або *«плеть»* – 3 рази, а третю – рушниця – 2 рази. Крім цього використовувалися: *келеп, кілок, ослон, дерев'яні вила, спис, ціп, голобля, сокира й залізний молоток*. У двох останніх випадках потерпілим, очевидно, довелося найтяжче. Полтавський козак Семен Гинюк отримав два удари сокирою в груди під час бійки з сином значкового товариша Павлом Носовим, тож *«мало не час лежал на землі замертва»*<sup>18</sup>. Мешканець села Диканьки, значковий товариш Григорій Мороз, якого козак Мики-

<sup>17</sup> ЦДІАУК. Ф.1726, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

<sup>18</sup> Там само. Спр. 15, арк. 79 зв.

та Ясенина бив *«железным молотком тем, что сенокосные косы клепят»* стверджував, що відповідач його *«на здоровье крайне изувечил»*<sup>19</sup>.

Справи про пограбування, які посідають друге місце в таблиці, певною мірою ілюструють існуючу тоді ієрархію матеріальних цінностей. Провідне місце в ній, очевидно, посідала худоба. Принаймні, вона фігурує в 17 із 27 справ – 73%. Першість належала великій рогатій худобі й коням. Так, воли виступали предметом судових засідань 8 разів, коні – 6, а корови – 3. Крім того, в позовних заявах фігурували ще й вівці та свині. Також грабіжники захоплювали землю, кінську зброю, сокири, гусей, ліс (дерево), одяг і навіть очерет. Останній фігурував у позові решетилівського козака Петра Педорченка, який обвинувачував козака тієї ж сотні Григорія Райду в тому, що *«наехал гвалтовно на хутор ... состоящей в округе Решетилловской повыше млинов над речкою Голтвою и на владемом при том хуторе им Педорченком собственном грунте заграбил очерету ко обогреванию изготовленного три копы в цену рубль пятьдесят копеек»*<sup>20</sup>. Очевидно, що очерет становив значну цінність, адже був, як бачимо, матеріалом для опалення.

Однак найцікавішим у контексті подібних злочинів виглядає позов військового товариша Степана Сосни на сотенного отамана Івана Вараву, в якому предметом суперечки виступають яблука та сливи. Як стверджував позивач, *«прошлого де августа 23, ответчик Варавва з бывшими при нем людьми его и без ведома и позволения истца, наехал гвалтом в грунт его Сосны состоящий в урочище Тростянце на пяти возах и тамо с ымеющихся овощных разного роду дерев, одно дерево, на котором родятся сеянки, таинным образом отрусил, с которого по урожаю получается сеянок мехов до двадцати»*. Крім того, *«еще сеянок тры, яблоню земницу и все бывшие тамо сливы отрушено...»*<sup>21</sup>.

Слід звернути увагу й на той факт, що дане пограбування, як і попереднє, відбулося у ході здійснення іншого злочину – гвалтовного наїзду<sup>22</sup>, що знаходиться на третій позиції у складеній мною ієрархії побутових злочинів. Упадає в око той факт, що особи, які позивалися з приводу побиття та пограбування, доволі часто вживали термін гвалт – *насилля, примус*. На мою думку, таке поєднання є цілком закономірним, адже в ході бійок чи пограбувань не обходилося без насильства. Однак в 14 випадках гвалт подається як цілеспрямована дія, яка підпадала під конкретний злочин, визначений діючим законодавством, у даному випадку – Литовським Статутом. За твердженням історика права Дм. Гальберга, гвалт уважався одним із найтяжчих злочинів і

<sup>19</sup> Там само. Спр. 17, арк. 38.

<sup>20</sup> Там само. Спр. 18, арк. 5.

<sup>21</sup> Там само. Спр. 15, арк. 81 зв.

<sup>22</sup> Детальніше про наїзди див.: Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. // Просемінарії: медієвістика, історія церкви, науки та культури. 2003. Вип. 5. С. 33–63.

часто вживався як синонім слова «розбій»<sup>23</sup>. У зв'язку з цим досить часто позивачі вживали у своїх заявах слово *гвалт* ще й із метою надання діям своїх опонентів зайвої тяжкості. Це видається цілком закономірним з огляду на те, що поняття *квалту* є ключовим серед понять Литовських Статутів, що стосуються теми насильства. Як зазначає В. Бутейко, «саме *квалт* був найхарактернішою рисою, яка визначала насильницьке вторгнення у сферу приватної особи, і тому це поняття використовувалося як дефініція практично всіх кримінальних злочинів»<sup>24</sup>.

У більшості випадків відповідачі зі своїми слугами чи партнерами «в *многолюдстві*» нападали на хутори, двори або ліси позивачів. Так, зокрема, козак решетилівської сотні Іван Педак у березні 1777 р. «з *будущими при нем еще двумя человеками, наехал гвалтовно на хутор*» удови козачки Химки Пірчіхи<sup>25</sup>. За наказом свого пана, секунд-майора Петра Максимовича, його прикажчик Гурін «с *многолюдством наехал гвалтовно на футор*» військового товариша Петра Паскевича<sup>26</sup>, а полковий осавул Іван Руновський в січні 1778 р. «*нашед гвалтом в многолюдстве на хутор*» полкового осавула Степана Жуковського<sup>27</sup>.

Аналіз усіх епізодів показав, що у 9 випадках результатом таких наїздів було захоплення підданих. Наприклад, наїзд вищезгаданого прикажчика Гуріна закінчився захопленням підданих Паскевича – Воловоденка й Бондаренка, яких відвезли «в *хутор ответчиков на Тагамлику сосотоящий*»<sup>28</sup>, а Івана Руновського тим, що «*человека Степана Кривошапку з женою, детми и имуществом забрав и увез з собою в свой хутор*»<sup>29</sup>. Можна наводити й інші приклади, однак, на мою думку, той факт, що піддані були однією з причин протистояння окремих землевласників, дозволяє припустити наявність проблеми залюдненості маєтків козацької старшини й заможних козаків.

Далі зі значним відривом від «групи лідерів» – 5 справ (5,68%) – йдуть у таблиці правопорушення під назвою «лайка» («брань»). Щоправда, безпосередньо в джерелі вони називалися по-різному: «за *брань*», «за *испорчение поносительными и непристойными словами якобы чести его*», «*порицание всякими непотребными словами*» тощо. Головною ознакою, яка об'єднує їх в одну групу, є, безумовно, категорія *честі/безчестя*, про яку йшлося у

<sup>23</sup> Тальберг Дм. Насильственное похищение чужой собственности по русскому праву // Журнал министерства народного просвещения. 1879. № 12. С. 158–159. Див. також: *Слуцька Т. Розбій, грабiж та крадіжка за трьома редакціями Литовського статуту* // Юридична Україна. 2006. № 8. С. 23–25.

<sup>24</sup> Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного насильства у правових поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. 1999. Т. 3. С. 49.

<sup>25</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 36 зв.

<sup>26</sup> Там само. Спр. 16, арк. 37.

<sup>27</sup> Там само. Арк. 47.

<sup>28</sup> Там само. Арк. 37 зв.

<sup>29</sup> Там само. Арк. 47.

всіх п'яти справах. Відносно невеликий їх відсоток, що відразу кидається у вічі при порівнянні з трьома першими категоріями, не повинен вводити в оману й створювати враження, ніби честь небагато важила в ранньомодерному суспільстві Лівобережної України. Незважаючи на те, що Полтавський гродський суд за чотири проаналізовані роки розглянув лише п'ять справ, які безпосередньо стосувалися поняття честі, ця категорія виступала в позовних заявах доволі часто, особливо коли йшлося про побиття, пограбування чи наїзди. Так, зокрема, в 1777 р. 6 (35,3%) з 17 авторів позовних заяв клопоталися про захист ображеної честі, в 1778 – 10 (41,6%), в 1779 – 11 (39,2%), а в 1780 – 4 (22,2%). На загал 35,2% всіх позивачів згадували про образу своєї шляхетської честі. Показово, що коло цих осіб окреслювалося не лише представниками старшини, але й звичайними козаками. На мою думку, така декларація власної честі як честі шляхетської свідчить про побутування в козацькому соціумі досліджуваного періоду уявлень, що були дуже схожі на уявлення річпосполитської шляхти XVII ст.

Досліджувані тут протоколи судових засідань дають чимало свідчень шляхетської ідентифікації козаків, яка виражалася в ототожненні понять «шляхта» і «козацтво». Так, зокрема, у судовій справі про відняття сином значкового товариша Павлом Носовим у козака Івана Омельченка маєтку читаємо, що полтавський возний Данило Супруновський виконував покладені на нього гродським судом обов'язки «*при шляхте, именно козаках* (виділення моє – Ю.В.) *сотне полтавской Василию и Фролу Ганненках да Ивану Пергату...*»<sup>30</sup>. Справу було вирішено на користь козака Омельченка. Характерно, що суд, серед іншого, ухвалив стягти з відповідача ще й 40 кіп грошей (48 крб. за тогочасним курсом – Ю.В.)<sup>31</sup> за «*порушение чина шляхетського*»<sup>32</sup>. Спійманий на крадіжках слуга полтавського бурмистра й бунчукового товариша Павла Руденка Влас Басевський намагався довести своє *шляхетство*, щоправда безуспішно, мотивуючи тим, що він нібито «*с прадыда деда и по отцу козацкого званія*»<sup>33</sup>. Подібних прикладів зустрічається в тогочасних судових справах чимало.

Надзвичайно цікавими щодо уявлень про власну ідентичність є три позови, подані до гродського суду сином військового товариша Федором Рекленським «*за гвалтовное взятые под караул*»<sup>34</sup>. Підставою для появи цих позовів стала пригода, яка трапилася з Рекленським у червні 1779 р. Як ідеться в першій позовній заяві, поданій проти сотника другої полкової сотні Полтавського полку Іллі Вовковняка, той через своїх посланців, козаків Трохима Городчанинова и Василя Кіприча «*в многолустве истца Федора Рекленского, будучого в собственном его жилом доме, состоящем сотни второй полковой в селе Горбаневки, без всякой его*

<sup>30</sup> Там само. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 77.

<sup>31</sup> Одна копа грошей на той час прирівнювалася до 1 руб. 20 коп. (Див.: Там само. Арк. 9 зв.).

<sup>32</sup> Там само. Арк. 77 зв. – 79.

<sup>33</sup> Там само. Арк. 17 зв.

<sup>34</sup> Там само. Спр. 17, арк. 50–57 зв.



*пред ним и малейшей вынности взял насылственным образом за караул под котором и вел публично – пешо з Горбаневки в село Пушкаровка. Куда за приводом содержан был он, истец Рекленский, при сотенном второполковом правлении в тюрьме тож за караулом между колодниками...»*<sup>35</sup>. Крім того, за твердженням позивача, вищеназвані Городчанин і Кіприч дорогою постійно його ображали, «*говоря негодные речи*»<sup>36</sup>. Всіма цими своїми діями – гвалтовним наїздом в «многолюдстві» на його дім, публічною – пішою, доставкою до сотенної канцелярії, словесними образами й утриманням між колодниками сотник і козаки, на думку Рекленського, його «*на чести шляхетской испортили*»<sup>37</sup>. Подібний зміст мають і два його інші позови, подані окремо проти кожного з козаків.

Таким чином, позовні заяви, позначені в джерелі й внесені мною в таблицю як «несправедливе взяття під караул», насправді мали на меті захистити честь позивача, яка, на його думку, була «*шляхетською*». Очевидно, що будучи сином військового товариша, він саме так її й уявляв, адже у той час навіть честь простого козака, як видно з наведених вище прикладів, уважалася шляхетською.

Однак, як з'ясувалося у ході подальшого розгляду справи, ситуація виглядала дещо інакше. Так званий «*гвалтовний наїзд*» насправді виявився простим виконанням сотенним правлінням указу полкової канцелярії про стягнення недоїмки по сплаті податків. Згідно з ним, злісних неплатників належало брати під караул і утримувати до повного погашення боргу<sup>38</sup>. Одним із таких неплатників і виявився Федір Рекленський. Як стверджував сотник Вовковняк, він заборгував 51 крб. 96 ½ копійок<sup>39</sup>.

Але, з іншого боку, про який податковий борг могла йти мова, якщо позивач був сином військового товариша, а, отже, належав до значного військового товариства, одним з привілеїв якого, як і всього козацтва, було позбавлення від сплати податків<sup>40</sup>. Проте у ході розгляду справи з'ясувалося, що позивач ніяк не може бути «*испорчен на чести шляхетской*» через те, що «*малярським ремеслом бадается и никакой военной службы не несет*»<sup>41</sup>. У даній ситуації, за твердженням того ж сотника, в силу вступала норма Литовського Статуту, викладена в 20 артикулі 3 розділу, згідно з якою шляхетські діти, що займалися ремеслом і шинкарством, втрачали свій шляхетський статус<sup>42</sup>. Отже, офіційно позивач не вважався шляхтичем. Але, з іншого боку, нічого йому не заважало вважати себе таким.

<sup>35</sup> Там само. Арк. 50.

<sup>36</sup> Там само. Арк. 50 зв.

<sup>37</sup> Там само.

<sup>38</sup> Там само.

<sup>39</sup> Там само. Арк. 51 зв.

<sup>40</sup> Козут З. Російський централізм і українська автономія... С. 40.

<sup>41</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 51 зв.

<sup>42</sup> Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Мінск, 2003. // < [http://litopys.org.ua/statut2/st1566\\_04.htm](http://litopys.org.ua/statut2/st1566_04.htm) >

Відносно ганебної, на думку позивача, доставки його до сотенної канцелярії І. Вовковняк зауважив, що така доставка була продиктована виключно *«по неимению в него лошади, как он в город Полтаву и всегда в окolicности здешних мест пешо ходит»*<sup>43</sup>. Як з'ясувалося, у в'язниці з колодниками Реклинського теж не тримали з тієї хоча б причини, що такої просто не існувало при сотенному правлінні, а утримувався він у приміщенні сотенної канцелярії<sup>44</sup>.

Отже, Федір Рекленський, намагаючись захистити свою, як він уважав, *«испорчену»* шляхетську честь, навів чимало аргументів, які вказували на злочинність вчинених проти нього дій. Можливо, що у такий спосіб він хотів покарати винних, але, з іншого боку, подача відразу трьох позовів була радше декларацією, яка засвідчувала незгоду з образою й готовність захищати свою честь публічно. Цим самим Рекленський наголошував на своїй приналежності до тієї соціальної групи, частиною якої себе вважав, у даному випадку – значного військового товариства.

Серед інших злочинів, очевидно, слід звернути увагу на погрози – *«пофалки»*. За чотири роки суд розглядав лише одну позовну заяву, яка мала назву *«за разные пофалки»*. Її подали брати Григорій та Сава Старицькі (полковий осавул та військовий товариш) на свого давнього ворога – козака полтавської сотні Дем'яна Бабича, з яким вони за досліджуваний період судилися п'ять разів. Позивачі стверджували, що *«он де Бабыч, на состоящих близ хутора своего их, Старицких, жителством людей, неодиожди произносил пофалки спалить или с них кого либо, да и самих их, Старицких, в смерть убить»*. На їхню думку, це були не порожні слова, адже 4 липня 1778 р. *«ко исполнению своего умысла виизжал на ту землю з заряженными пистолетами и, сверх того, запасными порохом и дробью»*<sup>45</sup>. Наскільки серйозними були наміри козака Бабича сказати важко. За його словами, пістолети й порох з дробом були йому необхідні для *«запасности»*, бо він у той час направлявся зі свого хутора до м. Полтави<sup>46</sup>. Справа так і не була доведена до кінця через неявку до суду самих позивачів. Спершу Старицькі попросили перенести слухання з лютневих на березневі рочки *«за розлитьем по тогдашньому весенному времени вод»*<sup>47</sup>, через що вони не можуть ні самі прибути до суду, ні представити свідків. Однак на березневі рочки, як і на наступні, Старицькі так і не з'явилися, через що їхній позов було відхилено<sup>48</sup>.

Цілком імовірно, що позивачі й не збиралися доводити цю справу до кінця, а їм ішлося радше про представлення свого ворога в образі «злої

<sup>43</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 51.

<sup>44</sup> Там само.

<sup>45</sup> Там само. Арк. 34 зв.

<sup>46</sup> Там само. Арк. 35.

<sup>47</sup> Там само. Арк. 35 зв.

<sup>48</sup> Там само.

людини»<sup>49</sup>, здатної здійснити один з найтяжчих, згідно з Литовським Статутом, злочинів. Адже Бабичеві погрози, якщо вони справді були висловлені, можна кваліфікувати як «похвалку на горло»<sup>50</sup>.

Очевидно, саме таким може бути одне з пояснень включення звинувачень у «похвалках» до інших позовів, наприклад «за брань» чи гвалтовний наїзд. Так, зокрема, полковий осавул Степан Жуковський, позиваючи військового товариша Григорія Магденка «за брань», зазначав, що той не лише його вилаяв, але й виголошував «*при том и пофалки, где б толко его, Жуковского, попасть ободрать и убить в смерть как негодного*»<sup>51</sup>. Відкидаючи звинувачення у гвалтовному наїзді на хутір удови Химки Пірчихи, козак решетилівської сотні Іван Педак зазначав, що Пірчишин син Юхим, «*браня их без всякой вынности и будучи в великой озорности, произносил первее похвалки бить их носимым в руках друком*»<sup>52</sup>.

Таким чином, детальніший погляд на побутові конфлікти, які розглядалися в Полтавському гродському суді, дозволяє перш за все визначити їхню ієрархію. Як бачимо, провідне місце посідали бійки, грабунки й гвалтовні наїзди. Саме вони й становили основну масу правопорушень – 82,9%.

Поряд із цим розглянуті судові суперечки дозволяють простежити особливості станової ідентичності не лише «значного військового товариства», але й козацтва взагалі, що позиціонувало себе в той період не інакше як шляхетство. Якщо проаналізувати складові елементи цієї ідентичності в тих категоріях, в яких Наталя Яковенко аналізувала ментальні стереотипи української шляхти XV–XVII ст., стає очевидним, що козацька спільнота другої половини XVIII ст. послуговувалася подібними критеріями. Так, зокрема, досить часто рядові козаки виступали як свідки («люди добрі, віри гідні») при возному; одним з аргументів для так званого «збиття позву»<sup>53</sup> були сумніви в шляхетському, тобто козацькому походженні позивачів, як у випадку з вищеназваними Михайлом Чугуєвцем, Власом Басевським чи Федором Ренкленським. Уявлення про ображену честь, на які натрапляємо в позовних заявах, так само чітко відповідають шляхетському образу. Досить часто у скаргах зустрічаються ті ж самі елементи, що символізували образу честі ще у XVII ст. – побиття нешляхетською зброєю: «*кием, кистенем, булавою, плетти, розгами и другими какими орудиями.... палкою...*»<sup>54</sup>; виривання волосся, зривання хустки у жінок тощо.

<sup>49</sup> Детальніше про образ «злого чоловіка» в шляхетській свідомості див.: Яковенко Н. Два ментальні стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий» // *Ї ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 106–147.

<sup>50</sup> Див. *Тальберг Дм.* Насильственное похищение... С. 158.

<sup>51</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

<sup>52</sup> Там само. Арк. 38 зв.

<sup>53</sup> *Миллер Д.* Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // КС. 1987. № 1. С. 11.

<sup>54</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 77 зв.

Яскравим прикладом залучення перерахованого набору образ може слугувати позов, який у грудні 1777 р. подав до суду відставний сотенний отаман Микола Міщенко на гадяцького полкового осавула Назара Пащенка за гвалт і грабунок, завданий йому Пащенковим сином Петром. Позивач так змальовував перебіг конфлікту: «*бросившись с оными помощниками своими к нему, Мищенку, бил его, Мищенка, и самого плетью, а помощники его придерживая, чтоб он, Мищенко, не мог от того бою борониться, которой азарнической того сына Пащенкового поступок увидя, дочери его, Мищенка, того ж времени в том хуторе бывшие Марья и Марфа бросились было к оному отцу своему Мищенку с намереньем защититъ его, но сын Пащенков оставя его, Мыщенка, бил и дочерей его плетью нещадно, а помощники рвали дочь его, Мищенка, Марью за волосы немало, при чем и бывший на голове еи, Марьи, платок шелковый черный сорвали* [виділено мною. – Ю.В.] *и увезли з собою*»<sup>55</sup>. Чи справді все так і було насправді, дізнатися неможливо, хоча б через те, що відповідач жодного разу не з'явився на слухання справи, незважаючи на неодноразове запрошення<sup>56</sup>. Однак у даному випадку для нас важливіше те, які звинувачення включав цей позов. Як бачимо, Микола Міщенко, декларуючи побиття себе й своїх доньок, акцентував увагу на тих самих елементах, про які йшлося вище. Він, зокрема, зазначав, що, по-перше, основним знаряддям нападника була «плеть», по-друге, його донькам рвали волосся, по-третє, з голови однієї з них, Марії, зірвали «чорний шовковий платок»<sup>57</sup>.

Наголошуючи саме на цьому, Міщенко переводив пограбування в категорію ображеної шляхетської честі, яка мала конкретну, доволі високу на той час ціну – 40 кіп грошей, що за тодішнім курсом «в рубль двадцять копеек»<sup>58</sup> становило 48 крб. Жіноча ж честь цінувалася дорожче – «а женскому полу шляхтянкам как за голову, так за уветче и безчестие их удвое платитъ и тюрмою или арестом удвое наказывать надлежит»<sup>59</sup>. У результаті суд присудив на користь позивача доволі круглу суму – 264 крб. Крім того, ухвала передбачала «держать оного Пащенкового сына Петра в'язень шестьдесят шесть недель»<sup>60</sup>. Очевидно, що така сувора кара навряд чи була б можлива без залучення до обвинувачення категорії честі.

<sup>55</sup> Там само. Спр. 16, арк. 6 зв.

<sup>56</sup> Там само. Арк. 7 зв.

<sup>57</sup> Усі три елементи стосувалися 27 артикула XI розділу Литовського Статуту 1588 р.: «А хто бы теж кого умыслне на зельживость стану шляхетского киемъ, кестенемъ, булавою альбо пугами, дубцы и иншими якими приправами билъ альбо бити казалъ, за таковой кождый бой и зельживость мает быти навезки плачоно сорокъ копъ грошей» ... «А хто бы поличокъ кому даль або бороду, або волосы рвал, таковой за то дванадцать рублей грошей платити и у везенью три недели седети маеть. А белымъ головамъ, шляхтянкамъ яко головщина, такъ и навезка совито маеть быти сказывана, также и везеньемъ совитымъ карано» // История Беларуси IX–XVIII веков. Первоисточники...

<sup>58</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 11.

<sup>59</sup> Там само. Арк. 10.

<sup>60</sup> Там само. Арк. 11.

Значною мірою поширенню шляхетської ідентичності на «значне військово-товариство» й козацтво взагалі, на мою думку, сприяла проведена в 1763 р. на вимогу старшини судова реформа. Згідно з нею, в регіоні відроджувалися городські, земські й підкоморські суди<sup>61</sup>. На думку історика українського права Д. Міллера, реформа стала *«заметным шагом вперед по пути к осуществлению шляхетских идеалов: подсудность статутным шляхетским судам и право избрания судей из среды своей давали новую опору его притязаниям на шляхетское достоинство»*<sup>62</sup>. При цьому слід мати на увазі, що на той час чіткого станового розмежування між старшиною та простими козаками не існувало. Останні так само судилися в тих же судах за тими ж самими законами. Отже, ситуація максимально сприяла засвоєнню шляхетських ідеалів широкими верствами лівобережного козацтва. Тим більше, що тогочасне суспільство ще не знало відповіді на питання, кого вважати шляхтичем, а кого ні.<sup>63</sup>

*Місце конфліктів.* Повертаючись до безпосереднього предмету даного дослідження варто, на мою думку, визначити своєрідні *«конфліктні зони»* – місця, де найчастіше відбувалися сутички між учасниками суперечок. Як виявляється, найбільше епізодів – 21 (23,86%) – відбулося на хуторах, якими володіли їхні учасники. Досить часто конфлікти відбувалися у лісах – 14 випадків (15,9%) – та на вулицях полкового міста й сотенних містечок – Великих Будищ і Решетилівки – так само 14 (15,9%). У Полтаві найбільш конфліктними виявилися вулиці передмістя – форштадту; 7 з 8 конфліктів відбулося саме там, тоді як у центральній частині лише один. У Великих Будищах найконфліктніше місце знаходилося біля двору вдови козачки Килини Рисихи, де відбулося 3 епізоди. Ймовірно, удова займалася продажем алкоголю або шинкувала.

Неодноразово – 13 (14,8%) разів – сварки спалахували в дворах і будинках місцевих мешканців. Ці місця перетворювалися на конфліктні зони або в результаті випадкових зустрічей учасників подій, або ж унаслідок цілеспрямованих дій однієї зі сторін. Так, бійка між козаками Онисимом Киященком і Василем Педченком спалахнула на нейтральній для обох територій, *«в доме полтавского жителя Осипа Лафарового зятя»*, де вони опинилися одночасно. На час приходу Василя Педченка Онисим Киященко вже був там *«по надобности своеи»*. Побачивши його, Педченко, *«безо всякой перед ним вынности»*, побив свого недруга *«кулачем, куда толко не попал, до угодности своеи»*<sup>64</sup>. Так само в результаті зустрічі на нейтральній території – на вечірці

<sup>61</sup> Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Л., 1967. С. 56–57.

<sup>62</sup> Міллер Д. Очерки из истории... С. 7.

<sup>63</sup> Д. Міллер, зазначає, що в 1765 р. на запит членів комісії з проведення генеральної (Румянцевської) ревізії кого слід вважати шляхтичами, гадяцька полкова канцелярія відповіла, що такими слід визнати всіх козаків і все духовенство. (Див.: Міллер Д. Очерки из истории... С. 9)

<sup>64</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 3.

у домі полкового обозного Дем'яна Беньковського в селі Івонченцях – посварилася дружина сотника другої полкової сотні Іллі Вовковняка Наталя з військовим товаришем Павлом Фіренком. Як видно з матеріалів справи, сотничиха була випадковою жертвою суперечки, свідком якої стала, вийшовши на ганок *«потребовать в своего человека шубы»*. Там вона застала *«ссорящихся ответчика Павла Фиренку и значкового товарища Афанасия Юрьева, и тутъ не успела еще от своего человека получить шубы, как ответчик приступя къ Юрьеву и в увесь замахъ правою рукою истицу в левой висок неведомо за что вдарил»*<sup>65</sup>.

Однак доволі часто будинки й двори перетворювалися на території конфліктів у результаті цілеспрямованих дій. Прикладом може стати конфлікт, що стався у червні 1777 р. у містечку Великі Будища між удовою, козачкою Явдохою Штукіною, та її сватом, значковим товаришем Михайлом Міщенком. Ця сварка не виникла спонтанно, а була результатом цілеспрямованих дій, адже Міщенко саме з цією метою прибув до будинку своєї невістки Химки, удови його брата Івана. Як стверджувала позивачка, оскаржений, *«прибегши гвалтовно к избе»*, застав там свою сваху, Химчину матір Явдоху Штукіну. Тож він обізвав її *«волшебницею, вдарил в лицо рукою и причинил ей под оком знак»*<sup>66</sup>.

З цілком конкретною метою, яка швидше передбачала, ніж виключала можливість конфлікту, прибув у грудні 1778 р. на постійний двір, що належав бригадиру П. Милорадовичу, сотенний великобудиський городничий Степан Марюха. Сотенне правління скерувало його для повернення викраденого в удови Федори Сулимихи сина, яке знайшли у постоялому дворі. Однак при виконанні покладених на нього обов'язків городничий нашттовхнувся на опір прикажчика Семена Кізя. Виникла суперечка, яка, за свідченнями останнього, переросла в бійку. Марюха, начебто *«набегши гвалтовно»*, чинив у тому дворі *«шум и разорение»*, а, крім того, невідомо за що сильно побив прикажчика, завдавши йому *«нещадной побой кулачьем и осью»*<sup>67</sup>.

Городничий, відкидаючи усі ці звинувачення, стверджував, що Кізь у той час *«был замертво пьян, так что и на ногах устоять не могль, браня ответчика разными непотребными словами, вдарил ногою, то ответчик, удаляясь, от того отошел, а что он, Кезь, будучи как више значит пьян, валяясь по земли, таковые боевые знаки (когда то на нем имелись) сам себе причинил»*<sup>68</sup>. Вислухавши аргументи обох сторін, суд ухвалив прикажчику Кізію присягнути в тому, що городничий справді здійснив усі перелічені ним дії. У разі ж відмови прикажчика від присяги позов відхилився<sup>69</sup>.

<sup>65</sup> Там само. Спр. 17, арк. 36 зв.

<sup>66</sup> Там само. Спр. 16, арк. 55.

<sup>67</sup> Там само. Спр. 17, арк. 11 зв.

<sup>68</sup> Там само. Арк. 12 зв.

<sup>69</sup> Там само. Арк. 15.

Шість разів (5,28%) місцями конфліктів ставали різноманітні урочища неподалік Полтави. Така ж кількість правопорушень відбувалася в навколишніх селах, а чотири (4,5%) – на дорозі, щоправда, усі чотири позови стосувалися лише двох епізодів. У першому випадку бунчуковий товариш Іван Кованька подав дві заяви проти отамана села Рибців Олексія Ветуза та проти козака Микити Дробиша, які в жовтні 1777 р. на дорозі в Полтаву, в районі Нижньомлинської гори, захопили його підданого цигана Максима Козенка з дружиною й дітьми<sup>70</sup>. Інші два позови подала ад'ютанша Катерина Дякова проти козаків другої полкової сотні – Івана Трощака, Василя Іщенко, Никифора Краші та інших за те, що в червні 1779 р. на дорозі з с. Рибців до м. Полтави «набежали разбойническим образом при оружиях» на її підданих, побили й пограбували<sup>71</sup>.

Як видно з аналізу всіх 88 справ, у публічних місцях конфлікти відбувалися не так часто, як, наприклад, у російському місті Бежецьку, проаналізованому А.Б. Каменським<sup>72</sup>. Маємо лише чотири такі епізоди – 3 (3,4%) з них відбулися на базарах і 1 (1,1%) у приміщенні полкової канцелярії. Так, саме на базарі в містечку Решетилівці значковий товариш Лук'ян Бужинський напав на служницю військового товариша Степана Вовковняка Євдокію Палііву – «напавши ж бранил ее, намеревая бить, и так же выговаривал что вас Волковняк к себе назбирал куров и содержит в доме»<sup>73</sup>. На базарі в містечку Великих Будищах був схоплений вже згадуваний слуга військового товариша Семена Собецького – Михайло Чугуєвець<sup>74</sup>, а на полтавському ринку військовий товариш Григорій Магденко захопив «гвалтовно» підданого полкового писаря Федора Яновича, Григорія Сороку<sup>75</sup>.

У липні 1778 р. у сінях полкової канцелярії зіштовхнулися раніше вже згадувані давні вороги – військовий товариш Сава Старицький та козак Дем'ян Бабич. Не обійшлося без образ. За твердженням Старицького, побачивши його, Бабич, «браня в глаза, называл скурвым сином, мошенником и другими непотребными словами»<sup>76</sup>.

Отже, як бачимо, конфлікти спалахували у найрізноманітніших місцях, але найбільше в приватних володіннях самих учасників – хуторах, лісах, домах тощо. Впадає в око повна відсутність конфліктів у таких на той час соціальних центрах, як шинки й корчми, принаймні, серед справ, що розглядалися Полтавським гродським судом упродовж аналізованих мною чотирьох років, немає жодної, пов'язаної з правопорушеннями саме в цих місцях.

<sup>70</sup> Там само. Арк. 41 зв., 45.

<sup>71</sup> Там само. Спр. 18., арк. 20–27.

<sup>72</sup> Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 147–152.

<sup>73</sup> ЦДДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

<sup>74</sup> Там само. Арк. 4 зв.

<sup>75</sup> Там само. Арк. 83 зв.

<sup>76</sup> Там само. Спр. 17, арк. 27–27 зв.

*Мова конфліктів.* Під час зіткнень між учасниками судових процесів безумовно не обходилося й без образливих слів, деякі з них уже наводилися вище під час цитування окремих епізодів. Спробуємо проаналізувати лексикон, який використовувався дійовими особами конфліктів. Зрозуміло, що під час сутичок не можна було уникнути вживання ненормативної лексики, однак, джерела не завжди її фіксували. Зазвичай, в судових записах зустрічаються загальники на кшталт: «*бранил всякими непотребными словами*», «*причинил ругателство*», «*вщал первое бранить*», «*называл протчими непотребными и чести его вредительными словами*» тощо. Однак інколи натрапляємо на запис саме лайки.

Вживання лайливих слів зафіксоване у 12 (10,6%) справах. Зрозуміло, що у цьому випадку зовсім не випадає говорити про лідерство окремих виразів. Щоправда, по два рази були вжиті словосполучення «*скурвий син*» та слово «*бестія*». Крім них учасники конфліктів обзивали один одного «*бездельником*», «*негодним человеком*», «*безпоместным*», «*бродягою*», «*мошенником*», «*каналъею*», «*курвою*», «*волшебницею*», «*плутом*» і «*блядуном*».

Словосполучення «*скурвий син*» вжите козаком Дем'яном Бабичем під час конфлікту з військовим товаришем Савою Старицьким в сінях полкової канцелярії 7 червня 1778 р.<sup>77</sup>; воно вважалося одним з найбільш непристойних і, за твердженням Н. Яковенко, нечасто потрапляло на сторінки судових протоколів<sup>78</sup>. Згідно з етимологічним словником української мови, ця лайка означала буквально «*син розпусної жінки*»<sup>79</sup>. Як відомо, українська шляхта XVII ст. сприймала такі слова як звинувачення у незаконному народженні<sup>80</sup> й, відповідно, вважала їх найбільш образливими. Очевидно, в такому ж значенні вони вживалися й у козацькому Гетьманаті, адже професіоналізація населення й дисциплінування Церкви, під впливом якої формувалося негативне ставлення до позашлюбних зв'язків, набуло у той час ще більшого розвитку. Отже, обзиваючи Саву Старицького привселюдно, в публічному місці «*скурвим сином*», Дем'ян Бабич завдавав йому неабиякої образи.

Вдруге цю лайку використав полтавський полковий осавул Петро Марченко відносно вахмістра Македонського гусарського полку Івана Соколовського. Конфлікт між ними розгорівся 14 травня 1778 р. у м. Кременчуг, коли Соколовський повертав Марченкові борг у 218 крб.<sup>81</sup> Осавул відмовився видавати вахмістрові розписку про отримання грошей, стверджуючи, що той винен ще 20 крб.<sup>82</sup> Соколовський цей борг не визнавав і, «*не выступая з благопристойного обхождения, убеждал прошениями о даче помянутой*

<sup>77</sup> Там само.

<sup>78</sup> Яковенко Н. Два ментальні стереотипи... С. 138.

<sup>79</sup> Етимологічний словник української мови в семи томах. К., 1989. Т. 3: Кора-М. С. 151–152.

<sup>80</sup> Яковенко Н. Два ментальні стереотипи... С. 139.

<sup>81</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 17, арк. 74 зв.

<sup>82</sup> Там само. Арк. 75.



*рописки*»<sup>83</sup>. У відповідь Марченко не лише не дав розписку, але й «ругал иста, называючи скурвым сыном, мошенником, бестиею, канальею и чем толко при том ему ответчику не вздумалось»<sup>84</sup>.

Інша «популярна» лайка, яка так само прозвучала з вуст Петра Марченка – «бестія», в буквальному перекладі означає – «тварина»<sup>85</sup>. У лайливому значенні вживається на означення лихої, хитрої людини, бешкетника, крутія тощо<sup>86</sup>. Обзиваючи своїх візаві «бестією», учасники конфліктів у такий спосіб повідомляли суспільству, що ці люди здатні чинити лихо, є підступними, лукавими, досягають свого обманним шляхом, схильні до бешкетства, шахрайства, ошуканства й лицемірства. Крім того, згідно з твердженням В. Даля, це слово могло вживатися і як синонім інших образ, про які йтиметься нижче – «плут» і «шельма»<sup>87</sup>. Ще одне слово, кинуте під час цієї сварки – «каналія», означає «пройдисвіт, шельма»<sup>88</sup>. Останнє також могло означати злочинця, що попередньо був засуджений – «шельмували»<sup>89</sup>. Звинувачення, як бачимо, виглядають доволі серйозно, а, отже, й нанесена образа мусила бути неабиякою. Принаймні, вищезгаданий полковий осавул Степан Жуковський, якого цим же словом обізвав військовий товариш Григорій Магденко, зреагував на нього як на образу своєї шляхетської честі (щоправда, це лайливе слово прозвучало серед інших, не менш образливих виразів). Як свідчив Жуковський у своєму позові, Магденко, зустрівши його 3 лютого 1777 р., у Полтаві на форштадті, «при народном собрании вфатя его за руки, довольно сепал и бранил, всячески называя бестиею, безделником и негодным человеком и протчими непотребными чести его иста вредителными словами»<sup>90</sup>.

Звернімо увагу й на інші, вжиті в ході цієї ж сварки образи – «безделник» і «негодный человек». Семантичне поле першої лайки невелике й, згідно зі словником С. Ожегова, означає ледачу людину, неробу<sup>91</sup>. Друга ж має значно ширшу конотацію – «ни к чему или никуда не способный, дурной, плохой»<sup>92</sup> та «мерзенный», «безчестный»<sup>93</sup>.

Як особисту образу, очевидно, сприйняв військовий товариш Петро Паскевич вислів, вжитий секунд-майором Петром Максимовичем відносно своїх слуг, які, якщо вірити /Максимовичу, забили його вола. Секунд-майор назвав

<sup>83</sup> Там само.

<sup>84</sup> Там само.

<sup>85</sup> Етимологічний словник української мови... К., 1982. Т. 1: А-Г. С. 177.

<sup>86</sup> Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. Т.В. Бусел. К., 2001. Т. 1 С. 48.

<sup>87</sup> Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1978. Т. 1. С. 84.

<sup>88</sup> Етимологічний словник української мови... К., 1985. Т. 2.: Д-Копці. С. 361.

<sup>89</sup> Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 153.

<sup>90</sup> ЦДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

<sup>91</sup> Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. М., 1992. // < <http://www.ozhegov.org/words/1311.shtml> >

<sup>92</sup> Даль В. Толковый словарь... Т. II. С. 509.

<sup>93</sup> Великий тлумачний словник... Т. 1. С. 596.

їх «безпоместными» й «бродягами». Це, зі свого боку, обурило Паскевича. У своєму позові, поданому до Полтавського гродського суду в червні 1778 р. з приводу гвалтовного наїзду Максимовичевого прикажчика Гуріна на його хутір, Паскевич стверджував, що *«все в его истца во услужении находятся по несколько уже годов безвыходно, никуда не шатаясь, почему и не могут называться беспоместными и бродягами, когда имеют своего господина; и как он, ответчик, термин непоместново бродяги умещает во вся безрезонно и бездоказателно, то и принимать оного ему в оправдание к сему делу яко стороннее не следует»*<sup>94</sup>. Незважаючи на те, що особливого семантичного навантаження обидва вжиті Петром Максимовичем терміни не несуть, вони, очевидно, підважували репутацію Петра Паскевича як *«чоловіка доброго, віри годного»*<sup>95</sup>, що, своєю чергою, потребувало й відповідної реакції з його боку.

Як видно з протоколів засідання гродського суду, козацька старшина досить часто ставала на захист своїх ображених слуг, боронячи у такий спосіб і свою власну честь. Так, у березні 1777 р. військовий товариш Степан Вовковняк позивав значкового товариша Лук'яна Бужинського за те, що той, зустрівши в містечку Решетилівці на базарі його служницю, вдову Євдокію Палієву, побив її й обізвав *«курвою»*<sup>96</sup>. Сумнівно, щоб Вовковняк залишив цю подію поза увагою, адже, з одного боку, вона сталася в публічному місці – на базарі, а, з іншого, й образа була неабиякою, принаймні в більшості європейських країн це слово посідало тоді перше місце в ієрархії жіночих образ<sup>97</sup>. Отже, військовий товариш хоча б декларативно, але мав боронитися. Очевидно, саме так і було, бо на жодне з трьох засідань, де розглядався його позов, Вовковняк не з'явився<sup>98</sup>.

Ще один випадок виголошення словесної образи на адресу жінки стався в червні 1777 р. у містечку Великих Будищах. Під час конфлікту між козачками, вдовами Євдокією Шуткіною й Єфимією Міщенковою, з одного боку, та значковим товаришем Михайлом Міщенком останній, як повідомлялося вище, *«прибегши гвалтовно к избе в коей оная ее дочь [Єфимія Міщенкова. – Ю.В.] с малолетними детми жителство имела, близ той избы назвал ее Шуткину волшебницею, вдарил в лицо руками и причинил ей под оком знак»*<sup>99</sup>.

Слово *«волшебница»*, записане в протоколі, очевидно є результатом осмислення подій писарем гродського суду. Сумнівно, щоб Михайло Міщенко під час сварки його використовував, найімовірніше, що він ужив один з його українських відповідників – *«відьма»*. Таким чином, значковий товариш звинувачував свою сваху в одному з найтяжчих для традиційного суспіль-

<sup>94</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 39.

<sup>95</sup> Про семантику цього поняття див.: Яковенко Н. Два ментальні стереотипи... С. 110–114.

<sup>96</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1.

<sup>97</sup> Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история. М., 2009. С. 199.

<sup>98</sup> ЦДІАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 15, арк. 1 зв.

<sup>99</sup> Там само. Спр. 16, арк. 55.

ства злочинів – відьомстві. Як відомо, розгляд подібних справ передбачав навіть застосування тортур. І хоча, як показала дослідниця цієї проблеми К. Диса, в українських судах таке траплялося нечасто<sup>100</sup>, окремі випадки все-таки фіксуються. Наприклад, до подібних заходів вдавався бурмистр старообрядницьких слобод, що існували тоді на території Стародубського та Чернігівського полків, Олексій Хрущов, розслідуючи подібну справу. Як стверджував опонент бурмистра, мешканець слободи Зибкої Іван Чернов: «*Да слободы Климовой обывателя Максима Федорова в волостной конторе замучил до смерти, назад тому года три или четыре, а подлинно не упомнит, тем что [вешал] в кольцо и зажигал на спине вотку, якобы за ево волшебство, а он в том не признался и как мучен то того дня оной Федоров, и умрет...*»<sup>101</sup>.

Попри те, що на час виникнення цього конфлікту судовий розгляд справ про відьомство був уже офіційно заборонений<sup>102</sup>, для традиційного суспільства Гетьманату подібне звинувачення ще могло мати дуже неприємні наслідки. Очевидно, згадуючи в позовній заяві це слово, вдова в такий спосіб декларувала, з одного боку, його безпідставність, а, з іншого – образливий характер. Щоправда, суд не акцентував на ньому жодної уваги і справа була вирішена на користь позивачів. За декретом з Михайла Міщенка мали стягнути 240 крб. штрафу й ув'язнити на 54 тижні<sup>103</sup>.

У тому ж значенні, що й «*курва*», тільки відносно особи протилежної статі було використане слово «*блядун*». Його вжив манжеліївський отаман Іван Лисенко відносно військового товариша Опанаса Кирилова, звинувативши «*в незаконном якобы им, Кириловым, с некаякою Оришкою прижитии дитяты*»<sup>104</sup>. При цьому він використав й інше образливе слово – «*плут*». Як стверджує О. Каменський, у ті часи в російському суспільстві цим словом позначали досить серйозного злочинця, якого зазвичай звинувачували в обмані<sup>105</sup>. Українським же відповідником є вже згадуване вище слово «*шахрай*», тобто людина, яка вчинила «*шахрайство*», злочин, який за Литовським Статутом карався особливо жорстоко – смертною карою через спалення<sup>106</sup>.

Підсумовуючи, зауважу, що аналіз конфліктів, які розглядалися в Полтавському гродському суді в досліджуваний період, дозволяє значною мірою побачити систему матеріальних та духовних цінностей, притаманних того-

<sup>100</sup> Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої. К., 2008. С. 39–49.

<sup>101</sup> Цит за: Волошин Ю.В. Суперечки в «государевих описних малоросійських розкольницьких слободах»: анатомія одного конфлікту XVIII ст. // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 7. К., 2007. С. 271.

<sup>102</sup> Диса К. Історія з відьмами... С. 37.

<sup>103</sup> ЦДДАУК. Ф. 1726, оп. 1, спр. 16, арк. 58.

<sup>104</sup> Там само. Спр. 18, арк. 51 зв.

<sup>105</sup> Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей... С. 153.

<sup>106</sup> Бутейко В. Відображення форм іллегітимного та легітимного... С. 68–70.

часному українському соціуму, а також виявити стратегії поведінки втягнутих у них осіб. Цілком очевидно, що серед матеріальних цінностей провідне місце належало рухомому майну, зокрема, великій рогатій худобі, а серед духовних – *честі*. Перевага останньої вказує також ще й на особливості станової самоідентифікації широких верств козацтва, яке, послуговуючись Литовським Статутом, ототожнювало себе цілком у дусі старої Речі Посполитої – зі шляхтою. Традиційним залишався й набір ключових елементів конфлікту: бійки, грабунки, гвалтовні наїзди тощо.